

СИМЕОН РАДЕВ
КАК ЗАМИСЛИХ И НАПИСАХ
„СТРОИТЕЛИТЕ НА
СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ“

chitanka.info

КАК ЗАМИСЛИХ И НАПИСАХ „СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ“^[0]

Преди няколко години дойде да ме види един непознат на мен млад учен от Източна Германия, който ми каза, че искал да снее гласа ми на магнетофон за архивите на берлинския университет. Попитах го дали иска да му прочета нещо. „Не — отговори той, — бих желал да ми разкажете как сте замислили и написали «Строителите на съвременна България».“ Мисля, че любопитството, което показва немският учен, се споделя и от някои от моите читатели.

Интересът ми към епохата, която по-късно описах, се породи още когато бях студент в Женева. Това стана поради двата вестника, които издавах, за да осветля европейското обществено мнение по борбата на Македония — „L'Effort“, 1900 година, и „Le mouvement macédonien“, 1902 г. Французинът Сан Марк дьо Жирарден бе писал „Източният въпрос не е гордиев възел, та да се отсече с един удар. Той е като една броеница, от която зърната се теглят едно по едно.“^[1] Аз исках да поставя въпроса за Македония като последна брънка от Източния въпрос. Трябваше за това сам да се осветля, преди да опитам да осветлявам другите. Заех се да чета каквото ми трябваше. Така в списанието „Revue de Droll International.“, издавано от прочутия юрист Ромен Жакмен, попаднах на една хроника върху събитията в България през време на регентството и по-особено върху мисията на генерал Каулбарс. Всичко това бе откровение за мен и живо завладя въображението ми. Събуди също и някои чувства, които после се развиха в истинска страст, но то вече по-късно.

В 1905 година, през декември, заминах за Петербург като пратеник на „Вечерна поща“, за да следя развитието на първата руска революция — буржоазната. Във всеки голям европейски град, където съм бил за повече или за по-малко време — Виена, Мюнхен, Париж, Лондон, — не съм пропускал да работя в библиотеките. Същото стана и в Петербург, където моят престой беше доста дълъг — близо четири месеца. Там посещавах Императорската библиотека. Правех издирвания върху руско-българския конфликт, започнат фактически със Съединението и добил явна форма след свалянето на княз Александър при регентството. Взех особено интересни бележки от „Русь“ на Аксакова и от „Московские ведомости“ на Катков, където намерих едно писмо на Радко Димитриев, писано след пристигането му в Русия като емигрант. Всичко това обаче правех без никакъв помисъл за някакъв исторически труд. Целта ми беше да се запозная по-добре с едно време, тъй важно за новата история на България, и, от друга страна — да имам полемически материал за борбата, която водех вече срещу някои политически кръгове в София.

След завръщането си в София писах за „Художник“ „Политическото красноречие в България“. Трябваше да прочета някои от речите на ораторите, за които говорех. Четох ги и покрай тях — речи и на други политически лица, в стенографските протоколи. Тогава се породих неочаквано у мен една идея, която, развита по-нататък, отвори нов път за мене. Д-р Борис Минцес, виенски учен, няколко години професор във Висшето училище, беше написал една студия, озаглавена „Държавнополитичните и социално-стопанските идеи в българската доосвободенска литература“. Аз намислих да направя същото издирване за следващата епоха. Бях определил вече заглавието на бъдещия си труд — „Инвентар на политическите идеи в България след Освобождението“. Залових се за тази задача и скоро видях, че тя не можа да ме увлече. Взех да се питам: „Защо да си задавам за цел едно сухо изложение, когато епохата, в която встъпваше България след освобождението си, ми показваше една област, където можеше да намери задоволство и успех всичко това, което носех в себе си мисъл, въображение и чувство“ Така се роди намерението ми да напиша една книга върху новата история на България. Изказах това си намерение на трапеза у д-р Никола Геннадиев, където имаше и други наши приятели, някои от София, други от провинцията. Всички посрещнаха думите ми

с ентузиазъм. Д-р Геннадиев каза: „Няма да те оставя на мира, докато не свършиш това, което си намислил.“ В действителност нямах нужда от подтик — аз сам бях решен. Започнах с протоколите на Учредителното събрание. Речта на престарелия бивш екзарх Антим I, със скръбни думи, взети от свещеното писание, речта на тъй младия още д-р Конст. Стоилов, изпълнена с поетически образи, изразяваха патетически болката на българския народ, че биде разпокъсан, и от тоя ден, в който възкръсналата българска държава встъпваше в живота, правеха ден на всенароден траур. Това драматично заседание, в което представителите на две поколения оплакваха съдбата на България, ме хвърли в дълбоко вълнение и запали у мене страстта, с която се впуснах в новата си задача.

Трябваше най-напред да прочета вестниците от времето, което имаше да описвам. От 1879 до 1887 те не представляваха голям брой и излизаха само седмично. Освен това да прочета стенографските протоколи на Народното събрание за същия период. Тогава вземаха думата само водителите на партии и речите им бяха къси. Необходимо беше да направя издирване по писмени документи. Г-жа Стамболова ми даде архивата на покойния си съпруг, д-р Радославов — своята. За заседанията на Министерския съвет практиката в онова време е била да се държат протоколи. Александър Малинов, тогава министър-председател, ми даде достъп до тях. Сложната и дълга работа, която ми предстоеше, беше да разпитам съвременниците. Някои от тях бяха в София, други в провинцията, но и с тази мъчнотия успех да се справя. Разчу се за книгата, която приготвявам, и интересните за мен хора, пристигайки от провинцията, сами ме диреха.

Лицата, разпитани от мен, са означени по име в „Строителите на съвременна България“. Ще говоря само за някои от тях, които са ми оставили особен спомен.

Първият съвременник, към когото се обърнах, беше Иван Стоянович, тогава директор на пощите и телеграфите.

Един ден бях на обяд у него, присъствуваше и д-р Геннадиев. Подир обяда Стоянович ми разправи за Съединението, в което той беше един от плавните участници. Д-р Геннадиев, едва свършил гимназия, когато станало това събитие, но близък до тия, които го извършиха, напомнюваше на Стоянович някои факти, които последният в бързината на разказа пропускаше. Съединението бе

замислено от трупата, начело на която стоеше Захари Стоянов, но фактически го извърши — както сам писах това в „Строителите“ — генерал Николаев. Ходих и при него.

Иван Стоянович чудесно разказваше; Николаев беше човек с малко думи. Записах точно това, което ми каза. Така свалянето на Гаврил Кръстевич е по-вярно дадено в „Строителите на съвременна България“, отколкото в „Лова земя“, където Вазов ой послужи с мълвите. Една българска делегация начело с митрополит Климент ходи в Копенхаген, където се намираще руският император Александър III по това време, да го моли да подкрепи Съединението. В тази делегация беше и Д. Тончев. Той ми разказа за аудиенцията и за думите на Александър III; „О разединения и речи бытъ не может.“ При разпитванията ми по Съединението особено забавно беше за мен да слушам да ми разправя П. Димитров как, окръжен управител на Пловдив, ходил в Голямо Конаре да успокоява духовете, бил арестуван и заведен при Чардафон, мним боля, легнал на постеля, а под покривките въоръжен.

Големите държавни мъже, които имах да изкарвам на сцената в първия том, бяха Петко Каравелов, Драган Цанков, Стефан Стамболов, Димитър Греков, Конст. Стоилов, Гр. Начович. От тях живи бяха още Начович и дядо Цанков. Посетих г-н Начович. Мнителен, какъвто си беше, не ми разказа устно това, което исках да чуя от него. Каза ми: „Ще ви отговоря писмено.“ Така и направи. Дядо Цанков, напротив, радушно ме прие и охотно разговаряше с мен.

Ще отбележа, че преди да отида при някой съвременник, предварително се осведомявах върху събитията, за които имаше да разпитвам, и когато виждах, те той е забравил нещо или си то спомня забъркано, освежавах паметта му. Това се случваше и с дядо Цанков. Той се съгласяваше лесно с мен и казваше; „Май прав си.“

Моите посещения у дядо Цанков го изваждаха от неговата скука. Понякога той сам ме викаше чрез Петър Станчев. И за мене беше крайно интересно да го слушам). Годиците се бяха натрупали у него, но страстите му не бяха намерили усмирение. Името на Петко Каравелов беше достатъчно, за да го хвърли във възбуда. Той не беше ласкав и: за някои от своите именити привърженици; И за тях езикът, му беше често циничен. „Дядо Цанков; казвах му аз, не ти прилича на

старините така да говориш.“ „Мълчи бре, отговаряше ми той, ти не ги познаваше“ За д-р Данев обаче той винаги говореше с уважение;

Няколко пъти ходих у г-жа Каравелова. Забележително бе, че аз я питах за мъжа и, а тя говореше най-вече за себе си. Но каза ми и за него някои неща.

Излезе първият том и трябваше да приготвявам втори. Първата ми задача, тук; беше да се осведомя по преврата от 9 август. Показанията на Бендерев и Груев — главните водители — след залавянето им, при опита да минат е лодка Дунава, бяха наистина печатани в една отделна брошура. Но друго щеше да бъде, ако да бях могъл лично да ги разпитам. Обаче след завръщането на другите офицери емигранти те отказаха да се върнат при условията, които им бяха поставени, и се намираха в Руси. При кого другиго да отида? У Радко Димитриев? Той се беше завърнал, но такъв, какъвто го бях описал в първия том, той сигурно нямаше да иска да ме вида. Пък и за мен щеше да бъде стеснително да отида при вето. По контрапреврата архивата на Стамболова ми даваше изобилен материал. Тя съдържаше всички негови телеграфически разговори от Търново. Съвременниците — главни действащи лица в това събитие — бяха все мои познати.

В София контрапревратът бе извършен от майор Христо Г. Попов, командир на I софийски пехотен полк. Неговият разказ съм предал дума по дума, както съм го записал. Смелост, показана тоя ден от него, много добре допълняше представата ми за човека, който пресрещна гари Гургулят Моравската дивизии, разби я и не и даде възможност да участва в сражението при Сливница. Контрапревратът в Пловдив бе извършен от майор Велчев; Нето нямаше нужда да търся — той сам ме потърси. Майор Попов беше тих и въздържан човек, у когото големите човешки качества не се явяваха на показ. Майор Велчев ми говори екзалтирано за своята роля. Аз тогава помислих, че това идеше от съживения спомен за нещо, което той смяташе не без основание като свой героичен подвиг. Но от по-късните ми срещи с него разбрах, че екзалтацията беше в самия му характер.

Централно място в контрапреврата имаше, както е общоизвестно, Стефан Стамболов. От Търново, където превратът го завари и изненада, той насочваше хода на събитията. Щастие бе за мен, че познавах добре Васил Загорев, началник на телеграфо-пощенската

станция, откъдето тръгваха телеграмите на Стамболова, и така очевиден на Стамболовите действия. Той от много по-рано бе ми разказвал в нашите срещи своите спомени. На друго място аз съм говорил, че спомените на Стамболовите последователи бяха като един вид устен епос. Най-добре може да се каже това за Васил Загорев. Когато говореше за Стамболов, за контрапреврата, той бе целият обзет от възмущение и понякога със сълзи в очите. Неговият разказ съм предал пак, както съм правил и с други, дума по дума; затова има такъв драматизъм в него.

Измежду тези, против които контрапревратът беше извършен, беше генерал Георги Вазов, с когото еднаж вече се бях запознал. Ходих при него. Той ми отговори с готовност и искрено на всички мои въпроси. Бе текло много вода след 9 август. Големи промени бяха станали у него както в чувствата, тъй и в някои от идеите му. Генерал Вазов ме порази с енергията, която дишаше цялата му физиономия. Не съм никак учуден, когато слушам от офицери, участници в атаката на Одрин, че той, Георги Вазов, бил истинският завоевател на крепостта.

Освен преврата и контрапреврата голямото събитие, което имаше да опишам във втория том, бяха метежите в Русчук и Силистра. За тях имах на разположение архивата на Военното министерство. Разпитах и някои лица. Майор Драганов ми разказа за залавянето на Олимпий Панов и майор Димитър Филов, които идеха с лодка от Гюргево да се присъединят към метежниците, мислейки, че превратът е успял. Рачо Петров, извънреден пратеник на регентството, ми разправи за своята мисия.

Но най-интересно досежно метежите в Русе и Силистра беше това, което ми разказа Анастас Бендерев. Разговорът ни стана в 1933 година, след завръщането ми от Вашингтон. Тогава той бе представител на Деникин. Бележките, които си взех, допълват една голяма липса в книгата ми. Надявам се, че тя ще има един ден ново издание и тогава те ще могат да бъдат използвани.

По метежите в Русе разпитвах и Д. Мантов, в онова време русенски окръжен управител. Много е писано за неговата жестокост след усмиряването на метежа. Нареккоха го Мантов-гробницата. Не ще съмнение, че както става при такива случаи, има и клевета. Но когато се запознах с Мантов, всичко у него — физиономията, ръстът, гласът, жестовете — показваше човек, който при употребата на власт срещу

метежи нямаше да пипа с лека ръка. Много характерен е за него разговорът му с митрополит Григорий, когато Каулбарс пристигнал в Русе. Той там се е самоизписал цял. За генерал Каулбарс намерих много неща във вестниците. Но най-интересното за него чух в Париж, където през 1910 година бях отишъл за работа в библиотеките при подготовлението на втория том. Знаех от дипломатическите документи, че секретар на Каулбарс в София беше Александър Неклюдов. В Париж се научих — не помня по какъв случай, — че същият този Неклюдов бил сега съветник в посолството. Писах му, че бих желал да го видя, и той много любезно ме покани да отида у дома му. Намерих един приветлив човек, сам заинтересуван във въпросите, които му зададох, и готов да ми отговори. Аз описах по неговия разказ как буйният генерал тръгнал да се яви на историческия митинг в София. Но тогава не споменах кой ми даде сведенията.

Неклюдов беше после руски пълномощен министър в София през време на Балканската война. От него има спомени за мисията му. Те го показват като искрен приятел на България.

Мисля, че това стига, що се отнася до разпитването на съвременниците. Искам сега да кажа как съм написал „Строителите на съвременна България“.

Най-напред за композицията.

За първия том беше лесно. Самите събития определяха отделните глави. Голяма мъка ми създаде композицията на втория том — регентството и по-особено, що се отнася до контра превратите. Събитията се развиваха разпръснато; сцените, ставаха в София, Пловдив, Търново, Шумен, Варна. Разговорите, се водеха по телеграфа едновременно от много места. Трябваше всичко това да се тури в ред.

Контрапревратът съдържа сам по себе си всичките елементи на една историческа драма — действие и диалог. Не знам обаче дали съм успял добре да го предам. Често пъти съм си казвал, че при по-дълга, и бавна работа щях да дам нещо по-съвършено, но тогава много бързах.

Трябва да кажа, че и двата тома, са писани с голяма бързина. Като журналист аз пишех почти всеки ден уводната статия на вестника. От този навик бях добил необикновената леснина да пиша. Трябваше само да си подредя добре бележките и да взема перото. Програмата на моята работа беше точно определена — пет страници сутринта, пет подир обед. Сутринта почвах на часа 8. Щом свърших

петте страници, спирах работата и отивах да се разхождам. Когато се касаеше за нещо, което изискваше по-голямо усилие, отлагах обяда си, докато довърша определеното. Същото беше и подиробед. Нищо не можеше да ме вдигне от писалището, докато не съм написал петте страници. Майка ми често влизаше при мен; сядаше на едно кресло и ме гледаше да пиша. Тя сякаш искаше да ми предаде от своята душа, тъй сродна с моята и тъй пълна с мечти за мен. Понякога, работил до тъмно в унес, аз отивах да полегна на едно близко до писалището ми канапе, изтощен и щастлив. Тогава майка ми се приближаваше с тия тихи стъпки, които познавах от детството си, и ме покриваше. И после пак така тихо си отиваше.

Някои са ме питали, кое ми е създавало най-много мъка — портретите. Мъка, обаче и едновременно радост. В портретите аз изпитвах какво мога. Имах си система. Разглеждах поотделно всичките черти в характера на човека, когото трябваше да опиша, както те са били изразени в това, което е вършил, говорил и писал и каквото е било казана за него. Търсех да доловя същественото и истинското, да го свържа в едно единство и от него да излезе един исторически образ. Понякога бързо успявах, понякога трябваше да мисля не с часове, а с дни, все недоволен докато, най-после си кажа: „Да, ето това е.“ Питали са ме понякога също кога при описването на толкова героични или трагични събития съм бил сам аз развълнуван. Отговарям: при описанието на екзекуцията на метежниците в Русе. Един млад писател ми каза преди едва година, че като чел тези страници, се разплакал. Просълзен бях и аз, когато ти пишех. Това бяха противници на моите идеи и аз осъждах техните действия. Но хора, осияни от миналото си: Олимпий Панов, секретар на революционния комитет в Букурещ, офицер в Опълчението на Шипка, увенчан със слава на Сливница; Атанас Узунов, героичният защитник на Видин; Тома Кърджиев, член на русенския таен комитет и устроител на въстаническата чета от Червена вода — 1875 г. Това е една от фаталностите в българската история: да гинат подобни хора, и аз, като пишех за трагичната им смърт, оплаквах и тях, и своя народ.

Аз не предадох „Строителите на съвременна България“ да се печатат завършени изцяло, както му бе редът. Пишех и каквото бе написано, пращах веднага в печатницата. Управител на печатницата беше Тане Пеев, родом от Чирпан, замесен в революционното

движение и после участник в Съединението. Рядко съм срещал толкова благороден човек. Той бе пристрастен в моята работа и с трогателна обич към мен правеше всичко, за да ме освободи от всякаква грижа — материална и каквато и да било друга. Той намери коректор. Пращаше ми втората коректура и на нея правех поправките си. Как се печаташе книгата ми, как се разпрати по книжарниците в София, в провинцията — нищо не знаех. Накрая той ми предаде дванадесет хиляди лева. Това беше за първия том. За втория имах вече издатели.^[2]

Успехът на първия том на „Строителите“ беше голям. Шестте хиляди екземпляра се разпродадоха. Не всички обаче я посрещнаха еднакво добре. Тя засягаше някои хора в тяхното минало, други — в техните идеи и те говореха зле за нея. Имаше такива, които казаха, че съм фалшифицирал историята. Други ме наричаха историк в кавички. Ив. Пеев-Плачков, чиято партия беше изобличена от моите разкрития, написа за „Периодическо списание“ една критика, която той се бе наел да направи унищожителна. Получих обаче две големи удовлетворения. Прочутият историк на българския народ К. Иречек в едно писмо до мен казва за „Строителите на съвременна България“ — „Вашето знаменито съчинение“.^[3] От друга страна, Д. Благоев в една своя рецензия в „Ново време“, след като ми отправя някои критики от идеологичното си становище, пише: „Впрочем, книгата на г. С. Радев е интересна и за всекиго, който не е запознат със събитията от началото на съвременна България... Тя е добре документирана. И изобщо фактическата страна на събитията, които излага г. С. Радев, е много добре документирана и изложена. При това С. Радев е голям майстор в характеристиката на отделните дейци, на политическите личности. Който познава отблизо или отдалеч нашите «строители», т.е. държавници и политици, в книгата на г. С. Радев ще намери чудно верни характеристики върху тях.“^[4]

Иречек ми пише:

„Уважаемий г-н Сим. Радев! Когато се върнах в началото на месец октомври след едно почти тримесечно отсъствие във Виена, намерих у мене вкъщи Вашето знаменито съчинение «Строителите на съвременна България» (София, 1911, 2 тома), което имахте голямата

добрината да ми проводите. Исках веднага да Ви благодаря, но не можах дълго време да узная Вашата адреса. Чак сега се научих, че сте главен цензор при главната квартира в Лозенград. Пиша Ви там, макар че не зная дали писмото ми ще може да Ви стигне там. Приемете моето най-сърдечно благодарение за книгата Ви, която впрочем не ми беше непозната, защото я бях купил вече за нашия университетски «Seminar für Oesterreichische Geschichte». Заедно изживявам големите успехи на българските войски на бойното поле между Одрин и Цариград. Дано да се свършат тия подвизи с едно желателно голямо и трайно разширение на българските граници!

С особено уважение

Ваш (К. Иречек)“

[0] Публ. в: С. Радев. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени, С., 1965 г. ↑

[1] Цитирам по памет. ↑

[2] Издатели ми бяха двама запасни офицери — Гуджгулов и Котев. Условието: 12 хиляди лева за втория том, 3 хиляди за едно ново издание за първия. За дванадесетте хиляди лева ми издадоха дванадесет полици, които редовно ми се изплащаха. Трите хиляди лева никога не получих. Гуджгулов падна през време на Балканската война и аз помислих, че ще бъде срамно да диря вдовицата му, за да ми плати. Котев сам не се обади никога. ↑

[3] Писмото на Иречек бе ми изпратено от Виена през време на Балканската война и носи дата 3/16 декември 1912. То ми беше адресирано до главната квартира, но аз бях заминал с Македоно-одринското опълчение и не го получих. Черновката му се намира обаче в неговата архива, купена след смъртта му от БАН. По хронологически ред то трябваше да влезе във втория том от писмата на големия историк, издадени от БАН. Редакторът на този том обаче акад. Ив. Снегаров не го е включил. Ще го публикувам тук в пълния му текст не толкова за високата оценка, която дава на моя труд — макар тя да ми иде от такава личност като венец, — колкото за да знае българската общественост благопожеланията на Иречек към българския народ. ↑

[4] Сп. „Ново време“, г. XIV, 1910, кн. 12, стр. 741. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.